

ZAKARYA MİLDANOĞLU

1950'de Kayseri'nin Ekrek (Köprübaşı) köyünde doğdu. İlkokulu İstanbul Şişli'deki Karagözyan Yetimhanesi'nde, ortaokul ve liseyi Üsküdar Surp Haç Tıbrevank Okulu'nda okudu. İTÜ'de mimarlık eğitimi aldı. Üniversite yıllarında gençlik hareketlerinde ve Türkiye İşçi Partisi faaliyetlerinde aktif yer aldı. 1976'da Türkiye Komünist Partisi'ne girdi. 12 Eylül'de TKP İstanbul davasından tutuklanarak üç yıl hapis yattı.

Mimarlık kariyeri boyunca, Türkiye'nin ilk havagazı fabrikası olan Kuzguncuk Gazhanesi ile Shell Türkiye Genel Müdürlük Binası'nın inşası; Ortaköy Andonyan Birliği Manastırı ve Beşiktaş Meryem Ana Kilisesi restorasyonu gibi projeleri hayata geçirdi. Türkiye Ermenileri Patrikliği gözlemcisi olarak Van Akhtamar Surp Haç Kilisesi'nin restorasyon çalışmalarına katıldı. 2012 Eri van Bienali'ne sunduğu Diyarbakır Surp Giragos Kilisesi Restorasyonu projesi ile ödüle layık görüldü.

2008-2011 arasında haftalık *Agos* gazetesinde köşe yazarlığı yaptı. Türkiye, Amerika ve Avrupa'nın çeşitli kentlerinde, Ermeni sanat tarihi, Anadolu Ermeni yerleşimleri, Ermeni basın-yayın tarihi üstüne pek çok konuşma yaptı, sempozyumlara katıldı. Bu alanda uzun yıllar verdiği emeği 2014'te Aras'tan çıkan *Ermenice Süreli Yayınlar 1794-2000* kitabıyla kalıcı bir ürüne dönüştürdü.

u s u l g e r e ğ i

Özellikle Ermeni süreli yayınlar ve çeşitli yörelerde yaşamış Ermeni cemaatlerinin tarihiyle ilgili çalışmalarıyla tanınan Mimar Zakarya Mildanoğlu tarafından derlenen bu kitap, küçük ama dinamik bir topluluk olarak yaşadıkları Ege kıyılarında bugün artık tümüyle yitip gitmek üzere olan izler bırakmış olan İzmir Ermenilerinin yaşayışına odaklanıyor.

Kitabın ilk bölümünde Türkiye içinden ve dışından araştırmacıların bu izlere farklı yönlerden yaklaşan makalelerine, ikinci bölümde ise Zakarya Mildanoğlu'nun İzmir ve çevresindeki Ermeni cemaat yaşantısının kurumlar, basın-yayın, ticaret gibi türlü veçhelerini kayıt altına alma çabasının sonucu olan başlıklara yer veriliyor.

Farklı kaynaklardan alınan yazı ve makalelerde özgün kaynağın referans sistemine sadık kalındı. Gerekli görüldüğü hallerde ilave açıklamalar dipnotlarla veya [köşeli ayraç] içerisinde verildi. Okurun kitapta sözü edilen zaman, mekan ve olaylara daha iyi nüfuz edebilmesini sağlamak amacıyla çok sayıda fotoğrafa yer verildi.

Türkçe yazımda Ömer Asım Aksoy'un *Ana Yazım Kılavuzu* (Epsilon Yay.) temel alındı, Necmiye Alpay'ın *Türkçe Sorunları Kılavuzu*'ndan (Metis Yay.) yardımcı kaynak olarak yararlanıldı.

y a y ı n c ı n ı n n o t u

İZMİR ERMENİLERİ

Aras Yayıncılık
İstiklal Caddesi, Hıdıvyal Palas 231/Z.
34430 Tünel, Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 252 65 18 - 243 06 02
Fax: (0212) 252 65 19
info@arasyayincilik.com
www.arasyayincilik.com
Sertifika No: 10728

ARAS - UÇU 183

İzmir Ermenileri
Ege Kıyılarının Yitip Gitmiş Sakinleri
Derleyen: Zakarya Mildanoğlu

Yayına Hazırlayan
Rober Koptaş

Kapak Tasarımı
Aret Gıcır

Kapak Fotoğrafı
Haçadur Şahinyan, zeybek kıyafetiyle
(Raymond H. Kévorkian, Paul B. Paboudjian, *1915 Öncesinde Osmanlı
İmparatorluğu'nda Ermeniler* içinde, İstanbul: Aras, 2011)

© Aras Yayıncılık, 2017
ISBN 9786055753917

Baskı
Sena Ofset: 2. Matbaacılar Sitesi 4NB7-9-11 Topkapı-İstanbul
Tel: (212) 613 38 46 / Sertifika No: 12064

İstanbul, Nisan 2017

İZMİR ERMENİLERİ

Ege Kıyılarının Yitip Gitmiş Sakinleri

DERLEYEN

ZAKARYA MİLDANOĞLU

İçindekiler

BİRİNCİ BÖLÜM

İzmir Ermenilerine Bakışlar

Literatürden Katkılar

Aydın Vilayetinde Ermeniler 13

Raymond Kévorkian - Paul B. Paboudjian

İzmir Ermenileri:

Küçük Bir Cemaatin Dinamizmi..... 27

Anahide Ter Minassian

Geç Dönem Osmanlı Smyrna'sında Ermenilerin

Toplumlararası İlişkileri..... 53

Hervé Georgelin

Madteos Mamuryan:

Batı Ermeni Rönesansına Katkıda Bulunan

Bir İzmirli 73

Robert H. Hewsen

İzmir'in Ermeni Yapıları ve

Dokumacılık Sanatı..... 83

Christina Maranci

İzmir Ermeni Hastanesi'nin Tarihine Bakış

(Surp Krikor Lusavoriç Hastanesi) 1801-1922 105

Barkev Balımyan

Aydın Vilayetinde Yapılan Tehcirler

ve Katliamlar 145

Raymond Kévorkian

İKİNCİ BÖLÜM

Bir Tasnif Denemesi:

İzmir ve Çevresindeki Ermeni Cemaatleri
Yerleşimler, Kurumlar, Matbuat, Ticaret, Şahıslar
Zakarya Mildanoğlu

Aydın Vilayeti Ermeni Yerleşimleri.....	159
İzmir'de Ermenice Basın ve Yayın	181
İzmir Eğitim, Hayır/Yardım Kurum ve Dernekleri.....	221
İzmir'de Ekonomi, Ticaret ve Ermeniler	231
İzmirli Bazı Tanınmış Ermeniler.....	237
Seçilmiş Kaynakça.....	249
Dizin	253

ARAS'TAN S u n u Ő

İzmir Ermenileri sahiden yaşadılar mı? Ege'nin yeryüzünde bir cenneti andıran bu kıyılarında var oldular, nefes aldılar, yürüdüler, ko-nuştular, doğdular ve öldüler mi? Türkiye'nin en büyük ve en özel şehirlerinden biri olan İzmir'de ve çevresinde yüzyıllarca süren ya-şantılarından geriye kalan neredeyse hiç düzeyindeki izlere bakılırsa, bu sorulara "Evet, yaşadılar, vardılar!" cevabını vermek hiç de kolay değil. Bir avuç iyi niyetli araştırmacı istisna, Türkiye'de yazılan İz-mir tarihçelerine bakarsak da durum aynı. Pek çok Türkçe kaynağa göre, onlar adeta 1922 İzmir Yangını'nın sorumluları olmaktan baş-ka hiçbir rol oynamadılar kentlerinin tarihinde. Yoklardı, sonra bir gün mahallelerini ateşe verdiler ve gemilere binip gittiler. Ne kadar da haksız ve kör bir suçlama...

Elinizdeki mütevazı derleme, bu güzel şehrin ve çevresindeki bazı yerleşim yerlerinin tarihine özellikle Ermenilerin orada nasıl yaşa-dığı çerçevesinden, yoğunluklu olarak Ermenice kaynaklardan ya-rarlanarak bakan yazıları bir araya getiriyor. Ermenilerin kentteki yerine; kilise, okul, hastane, matbaa, basın gibi kurumlara; mimari-ye, ticarete, toplumlararası ilişkilere ve hatta giyim kuşama bakarak, İzmirli –ya da Ermenicesiyle söylersek *Zmürniyalı*– kimliğini taşıma-nın nasıl bir hal olduğunu tahayyül edebilmemizi kolaylaştırmayı, böylece başta bu kitaba konu olan insanların günümüz İzmir'inde yaşayan hemşerileri olmak üzere, kentlin tarihine ilgi duyanlar için bazı temel kaynak ve tartışmaları aşına kılmayı hedefliyor.

Kentler, doğaları gereği, birbirine hem benzeyen hem benzemeyen, ancak her halde ortak yaşam alanlarını ve ortak bir kültürü paylaşan insanları bir araya getiren mekânlardır. Geçmişte bir arada yaşama-ya dair fırsatları ıskalamış olabiliriz, ancak bu, geçmişe bakıp kimi sonuçlar çıkarmamıza hiçbir zaman engel değil. İyi okumalar dile-ğiyle...

BİRİNCİ BÖLÜM
İzmir Ermenilerine Bakışlar
Literatürden Katkılar

İzmir. arkada, Pagos (Kadifekale) Tepesi'nin eteğinde ve sıra sıra servilerin dibinde yer alan Ermeni mahallesi, Haynots.

Aydın Vilayetinde Ermeniler

Raymond Kévorkian - Paul B. Paboudjian

İzmir vilayetinde yaşayan Ermeni topluluklar, nüfus bakımından pek bir ağırlıkları olmamakla birlikte, ekonomik ve kültürel alanda önemli bir rol oynamışlardır. 1914'te gerçekleştirilen Osmanlı nüfus sayımı, bölgede bulunan 20.766 Ermeni'nin 11.127'sinin İzmir ve banliyösünde yaşadığını belgeliyor. Patrikhane'nin istatistikleriyse bu sayının 21.145 olduğunu göstermektedir. Apostoliklerce yönetilen yirmi üç dini yapı bulunurken, Katoliklerin iki, Protestanların ise bir dini yapısı vardı. Ayrıca biri Viyana Mikhitaristlerine ait olan iki büyük lisede ve yirmi yedi ilkokulda 3.000 öğrenci öğrenim görüyordu.

İZMİR SANCAĞI

14. yüzyılın sonunda, Kilikya Ermeni Krallığı'nın yıkılışından sonra, İzmir'deki Ermeni kolonisi yoğunluk kazandı. Buraya ilk ulaşan mülteciler, şehrin güneyindeki Apano mahallesine yerleşerek bir de kilise inşa ettiler. İkinci göç dalgası, 16. yüzyılın sonu ve 17. yüzyılın başında gerçekleşen Celâli yağmaları ve I. Şah Abbas'ın sürgün politikası sonucunda yaşandı. Şehrin doğusundaki Emirsultan'da Haynots mahallesini kurup Surp İsdepanos Kilisesi'ni inşa edenler, Yüksek Ermeni Platosu'nun kuzeyinden gelen bu yeni göçmenlerdi. Chardin ve Tavernier gibi Batılı seyyahlara göre, 17. yüzyılın ortalarında, özellikle uluslararası ticareti ellerinde bulunduran Ermenilerin

buradaki nüfusu 8.000'e kadar ulaşmıştı. Fransız Konso-
losluğu'nun arşivleri, İran, Hindistan ve Çin ipeklileri ti-
caretinin o dönemde Ermenilerin tekelinde olduğunu ve
limanın Doğu ile Batı arasındaki Ermeni ticareti bakımın-
dan önemli bir bağlantı noktası teşkil ettiğini gösteriyor.
Başta Venedik, Livorno, Marsilya ve Amsterdam olmak
üzere Batı'ya yerleşmiş olan Ermeni topluluklarının kilise-
leri de, İzmir Ermeni Başpiskoposluğu'nun yetki alanında
bulunuyorlardı. Şehrin Doğu'nun Limanları'nda ticaretin
kavşak noktası olma işlevini görerek, Yüksek Ermeni Pla-
tosu'ndan tüccarları kendine çekmesi, Surp Isdepanos Ki-
lisesi'nin avlusundaki 16. ve 17. yüzyıllardan kalma mezar
taşlarında yazılı olan Culfa, Nahçıvan, Ğapan, Kantzag ve
Tiflis kökenli tüccarların isimlerince de doğrulamaktadır.

Üçüncü göç dalgasıyla gelenlerin çoğunluğu, Nahçıvan
ve Ankaralı Ermeni Katoliklerdi. 18. yüzyılın ilk yarısında
İzmir'e yerleşen bu topluluk, 1688 depreminde neredeyse
tamamen yıkılmış olan şehrin nüfusunun yeniden artma-
sına katkıda bulundu.

1922'de ortadan kalkmadan önce, Ermeni cemaati ön-
celikle Haynots'ta, Surp Isdepanos Kilisesi'nin çevresinde
yoğunlaşmıştı. Kilise ilki 1688 depreminden sonra, diğer-
leri 1743 ve 1845'te olmak üzere üç kez restore edilmişti.
Kilisenin bitişindeki Başpiskoposluğa ait büyük bina ise,
1799'da Abroyan ailesi tarafından inşa ettirilen ünlü Surp
Mesrob Koleji'nin ve zengin Ermeni Kütüphanesi'nin
kuruluşundan kısa süre sonra, 1858'de yeni baştan inşa
edildi. Bünyelerinde kendilerine ait okullar olan Surp Kri-
kor Lusavoriç ve Surp Harutyun adlı iki Ermeni kilisesi
daha vardı. Son olarak bir de 1801'de kurulan ve 1878'de
büyütülen Surp Krikor Ermeni Hastanesi bulunuyordu.

Katolik cemaatinin de kendi Meryem Ana kilisesi vardı. 1845 tarihinde, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun himayesi altında kurulan Viyana Mikhitaristleri Lisesi sayesinde, Ankara ve Nahçıvan kökenli Ermeni Katolikler, zamanla milli bir kimlik kazandılar. Kaldı ki, aralarından pek çoğu Fransa'nın Provence bölgesinden ya da İtalyan ailelere mensup olduğundan, "Frank mahmiler" statüsüne sahipti ve Fransız Konsolosluğu bu statüyü korumalarına özen gösteriyordu. 1795'te "Frank mahmi" statüsünü elde eden Ballardur ailesi, aile bireylerinden biri Venedik Mikhitaristleri keşişlerinden olan İsaverdents'ler ve Missir-Filippachi'ler bu ailelerin önde gelenlerindendi. Ancak, şunu da belirtmeliyiz ki, bu Levantenler, Ermeni Katolik cemaatine ait olduklarını genellikle yadsıyarak kendilerini "Avrupalı" olarak tanımlıyorlardı. Daha az sayıda olan Protestanlar, kendi ibadethanelerini 1880'de inşa ettiler.

Koloninin maddi bakımdan rahatlık içinde oluşu, yoğun bir kültürel faaliyetin gelişmesini sağladı. İmparatorluğun ilk Ermenice günlük gazetesi olan *Arpi Araradyan* 1853'te İzmir'de yayımlandı. Bu gazete gün ışığına çıkmadan önce, İzmir'de *Arşaluys Araradyan* (1840-1886), *Dzağig* (1862), büyük pedagog Madteos Mamuryan'ın *Arevelyan mamul'u* (1871-1909) vb. gibi gayet ses getirmiş olan süreli yayınlar mevcuttu. Bir de Gambetta'nın yakın arkadaşı, ünlü entelektüel Isdepan Vosgan'ın yayımladığı Fransızca bir gazete vardı.

Basının yanı sıra, yayın dünyası da son derece faaldi ve Ermeni edebiyatından olduğu kadar, başta Fransız olmak üzere Avrupalı yazarlardan çeviri eserler de yayımlanıyordu. Şehir çevresinde nüfusu Ermenilerden oluşan iki de kasaba vardı: Biri kuzeydoğuda yer alan Burnabad [Borno-

va], diğeri de deniz kıyısında, körfezde, İzmir rıhtımlarının karşısındaki Kordelio'ydu [Karşıyaka]. Her iki kasabada da birer okul ve bir kilise (Kordelio Meryem Ana Kilisesi) vardı.

Nüfusunun çoğunluğu Hıristiyanlardan oluşan kozmopolit şehir İzmir, Avrupa limanlarıyla olağanüstü yoğun ticaret trafiği sayesinde Batı dünyasına açıldı. Bu da V. Cuiet'nin şu sözlerine açıklık getiriyor şüphesiz: "Çalışma konusunda sabırlı, faal ve enerjik, ticarete de son derece yatkın olan vilayetdeki Ermeniler, memleketin en büyük servet sahiplerindedir. Bankacılıkta Rumlardan bile daha ileridedir... Türkçeyi gayet iyi konuşmaları, pek çok Ermeni'yi avukatlık mesleğine yöneltmekte..."

BERGAMA VE ÖDEMiŞ KAZALARI

Ermeniler sancağın kuzeyinde, özellikle Attaloslar'ın antik başkenti olan Bergama'da toplanmıştı. 1890'larda 1.500 olan nüfusları 1914'te 1.000'e düşen Ermenilerin iki ilkokulu ve Surp Asdvadzadzin Kilisesi vardı. Çoğunlukla dericilik (maroken) ve sepicilikle uğraşırlardı.

İzmir sancağının ikinci önemli Ermeni yerleşim bölgesi Ödemiş'ti. 1914'te sayıları 1.522 olan Ermenilerin ataları 17. yüzyılın başında bölgeye yerleşmişlerdi. Surp Hripsime Kilisesi 1805'te, iki okul ise daha sonra inşa edilmişti. Ermeni kadınlarının işlediği ipek mendiller ve örtüler yörede ün salmıştı. Ermeniler ayrıca Menemen (Surp Sarkis Kilisesi ve bir okul), Kuşadası (Meryem Ana Kilisesi ve bir okul), Bayındır (Meryem Ana Kilisesi ve bir okul) ve Söke'ye (Meryem Ana Kilisesi ve bir okul) birkaç küçük koloni halinde dağılmışlardı.

MAGNESIA (MANISA) SANCAĞI

İzmir'in kuzeydoğusundan yaklaşık 50 kilometre uzaklıktaki Manisa 2.875 kişilik önemli bir Ermeni nüfusu barındırıyordu. Aşağı Malta mahallesinde Surp Sion Kilisesi'yle iki okulunun (Surp Krikor ve Surp Hripsime) çevresinde yoğunlaşmışlardı. Şehrin tamamen Ermenilerden oluşan yukarı kısmının merkezinde Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi vardı. Manisalıların esas faaliyeti halıcılık ve bez dokumacılığıydı. Her evde bir dokuma tezgâhı bulunurdu.

Sancağın diğer bölgelerinde de küçük Ermeni kolonilerine rastlanıyordu. 17. yüzyılda Ararat Ovası'ndan göç edenlerin kurduğu Kasaba'da [Turgutlu] 1914'te 1.000 kişi yaşamaktaydı. Burada Surp Asdvadzadzin Kilisesi ve hemen bitişiğinde bir de kolej bulunuyordu. 19. yüzyılın sonlarında 1.000 kadar Ermeni'nin yaşadığı Akhisar'da, Surp Asdvadzadzin Kilisesi ile iki de okul vardı. 18. yüzyılda Karabağ, Erivan, Salmast ve Tebriz'den gelen mültecilerin kurduğu Kırkağaç'ta 1890'larda 1.000 kişilik bir Ermeni nüfusu yaşamaktaydı. Ticaretle uğraşiyor, un ve iplik fabrikalarının yanı sıra buharlı makinelerle çalışan ezimevleri işletiyorlardı. Ermeni cemaati, Surp Asdvadzadzin Kilisesi'nden başka, erkek çocukları için Surp Nareg, kız çocukları için Vartuhyan okullarını kurmuştu.

AYDIN VE DENİZLİ SANCAKLARI

İzmir vilayetinin güneyi, 17. yüzyılın başında bölgeye yerleşmiş olan çok daha sınırlı sayıda Ermeni'yi barındırıyordu. Sancak merkezi Aydın'da, 19. yüzyılın sonunda en çok 80 aile, yani yaklaşık 500 kişilik bir Ermeni nüfusu yaşamaktaydı. Böyle olmakla birlikte, 1638'de kurulan güzel Surp Asdvadzadzin Kilisesi ve Surp Krikor Okulu'ndan